

Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері початкової освіти (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті висвітлюється роль міського самоврядування у розвитку початкової освіти у містах Волині та Поділля наприкінці 19 – на початку 20 ст.

Ключові слова: дума, управа, освіта, початкова школа.

В статье описывается роль городского самоуправления в развитии начального образования в городах Волыни и Подолья в конце 19 – начале 20 вв.

Ключевые слова: дума, управа, образование, начальная школа.

The role of municipality in formation of primary education in the cities of Volyn and Podillya at the end of 19 – beginning of 20 century is described in the article.

Key words: дума, управа, education, primary school.

Високий рівень освіти завжди займає важливе місце у сфері послуг будь-якої цивілізованої громадської спільноти. Правильна організація навчального процесу є важливою передумовою отримання знань як молодим поколінням, так і населенням в цілому. Відтак органам державного та місцевого управління необхідно сприяти прогресу цієї складової суспільного життя. Органи місцевого самоврядування Волинської та Подільської губерній (міські думи та управи) у останні десятиліття існування Російської імперії були активними учасниками розбудови освітньої сфери вказаних регіонів, зокрема початкових шкіл.

Серед студій, присвячених різним аспектам діяльності навчальних закладів Волині та Поділля, можна відзначити дослідження таких авторів, як Д. Семенов [1, с. 227], П. Савчук [2, с. 302 – 305], І. Сесак [3, с. 93 – 95], В. Вітренко [4, с. 268]. Проте автори не розкривають повністю значення громадського управління міст у процесі розвитку освітньої системи у Волинській та Подільській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. Таким чином, відсутня узагальнююча праця, присвячена аналізу діяльності у цій сфері органів міського самоврядування.

Освітня система Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. базувалася на трьох ланках – початковій, середній та вищій. У містах першу з них складали однокласні та двокласні училища, навчання у яких тривало відповідно три та п'ять років. Однокласні молодші школи, як правило, повністю перебували на утриманні органів міського громадського управління. Міські управи клопоталися про найм або побудову приміщень для них, оплату праці вчительського та адміністративного персоналу тощо. Так, у Третьому Пушкінському однокласному училищі в Житомирі працювали вчитель загальних наук та його помічник, а також викладач Закону Божого [5, арк. 1230]. При цьому сума асигнувань залежала від кількості учнів та розміру муніципального бюджету. Так, Рівне у 1913 р. асигнувало на цю статтю витрат більше 2 тис. руб., тоді як Вербовець – лише 436 руб. [6, арк. 784-зв; 7, арк. 97-зв]. Училища такого типу мали практично всі міські населені пункти Волині та Поділля.

Подібними до них були церковно-приходські училища, які діяли при місцевих релігійних установах. Вони підпорядковувалися Духовному відомству. Органи міського громадського управління призначали цим навчальним установам субсидії для покращення їх внутрішнього благоустрою.

Двокласні початкові школи мали дещо складнішу організацію. У подібному навчальному закладі у Хмільнику працювали два вчителі загальних наук, один помічник, викладач Закону Божого, а також вчителі

військової гімнастики, співів та рукоділля [5, арк. 387-зв]. Органи самоврядування фінансово допомагали державі утримувати такі установи. У деяких випадках міські управління винаймали приміщення для училищ. Іншим варіантом сприяння двокласним училищам муніципальних органів було утримання паралельних відділів до кожного класу, або спеціалізованих, як правило, ремісничих, груп. Це мало велике значення за умов постійного дефіциту вільних місць в училищах та дозволяло отримати освіту більшій кількості дітей.

Перехідною ланкою між початковою та середньою освітою були чотирикласні училища. У 1913 р. вони діяли в чотирьох містах Волині та Поділля: Житомирі, Рівному, Жмеринці та Хмільнику. Участь муніципальних органів у роботі цих установ була подібною до їх допомоги початковим школам. Міське управління Хмільника повністю взяло на себе витрати місцевого чотирикласного училища, у якому навчалося 240 учнів [8, с. 187].

Міські управління встановлювали стипендії у початкових училищах. Часто вони призначалися на честь визначних діячів та пам'ятних дат. Ольгопільська міська дума восени 1911 р. постановила асигнувати кошти на дві стипендії ім. П. Столипіна у місцевому двокласному училищі [9, арк. 3]. Іншим видом допомоги учням було звільнення від сплати за навчання. Такі заходи були покликані розвивати у дітей почуття патріотизму та пошани до рідної культури.

Проте думи могли й затримувати виплату стипендій, призначених для учнів місцевих навчальних закладів. Причиною був дефіцит бюджету. Так, у 1902 та 1903 рр. житомирське самоврядування не мало змоги асигнувати кошти на 24 стипендії для учнів місцевих училищ та гімназій [10, арк. 16-зв].

Взагалі обмеженість міських асигнувань на освітні потреби мала вкрай негативні наслідки. Це часто призводило до жахливого санітарного стану навчальних закладів. Зокрема, такий факт констатувала дума Житомира стосовно будинку, де розташовувалися міське та єврейське училища. Міське

управління відмовило єврейському училищу у продовженні терміну оренди, аби розвантажити будинок і надати більше приміщень міському початковому навчальному закладу [11, с. 2]. Погані побутові умови були характерним явищем для багатьох шкіл міст Волині та Поділля. Насамперед це виявлялося у відсутності достатньої кількості приміщень для занять та частих епідемічних захворювань серед учнів.

Іноді консерватизм та неосвіченість населення гальмували розвиток міської шкільної справи. Влітку 1901 р. міська управа Новограда-Волинського з вказівки губернатора скликала збори представників єврейського населення міста щоб обговорити питання передачі коштів із сум коробкового збору на зведення будинку для міського двокласного училища. Збори одноголосно відмовили управі, наголошуючи на тому, що “світ може прожити й без вчених”, “навіщо тепер освіта євреям?” До того ж, на зібрання з’явилися не всі запрошені [12, с. 3]. Таке ставлення міських верств до освіти аж ніяк не сприяло її розвитку.

Можна констатувати, що для міст Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. недостатня кількість шкіл та відсутність можливості отримати освіту всім дітям були характерним явищем. На 1899 р. у Вінниці проживало 4027 дітей шкільного віку, тоді як в існуючих навчальних закладах перебувало лише 1179 учнів. Крім цього, серед них були приїжджі з інших населених пунктів. Далеко не всі міста мали середні школи, тому населення повіту практично втрачало можливість надати середню освіту своїм дітям. Зокрема, з 25 тис. дітей шкільного віку Овруцького повіту з його центром включно у 1911 р. лише 150 навчалися в середніх навчальних закладах інших міст [13, арк. 1-зв].

Довгий час держава не поспішала на допомогу народній освіті. Таке важливе питання, як розвиток освітньої галузі, особливо її початкової ланки, були змушені самотужки вирішувати на місцях. Лише у серпні 1908 р. Міністерство народної освіти звернулося до місцевих адміністративних органів з повідомленням про те, що уряд незабаром має ввести в дію

положення про загальну початкову освіту. Того ж року були розроблені плани впровадження загальної шкільної освіти на місцях. Так, в межах Подільської губернії передбачалося відкрити 293 нових класи при училищах, які вже існували, та 3170 класів при навчальних закладах, які планували відкрити. Крім цього, слід було ввести в дію 245 класів при церковно-приходських школах. Ці зміни мали бути реалізовані протягом 20 років (1910 – 1929 рр.) [14, арк. 8].

На початку листопада 1911 р. Міністерство народної освіти розіслало циркуляр міським управлінням, у якому наголосило, що вони мають за два роки розробити місцеву шкільну сітку та фінансовий план введення загальної освіти. В основу цього було покладено принцип організації навчання для всіх дітей від 8 до 11 років за винятком тих, які вже навчаються в середніх навчальних закладах та інших школах, не нижче початкових. Цей документ визначив певні особливості роботи міського самоврядування в освітній сфері надалі. Так, заробітна плата вчителям дорівнювала щорічно по 390 руб. у розрахунку на кожний клас в 50 учнів, прийнятих до початкових училищ, які утримувалися містом [15, арк. 45]. Також міста отримували одноразові виплати у розмірі 200 руб. на один клас для облаштування училища меблями та навчальним устаткуванням. Кінцевим для введення в дію початкової освіти уряд визначив термін у 10 років. Проте постійні державні асигнування на введення і організацію загального навчання відпускалися лише після того, як муніципальні органи брали на себе певні зобов'язання. Щорічний оклад вчителів училищ, які утримувалися за кошти міського управління, мав бути не менше 360 руб. Крім цього, важливою вказівкою уряду була заборона таким навчальним закладам брати з учнів плату за навчання, освіта мала бути безкоштовною. Також міста не мали права зменшувати у наступні роки розмір своїх асигнувань на утримання початкових училищ [15, арк. 47]. Тобто, органи міського самоврядування використовували в переважній більшості власні ресурси для утримання початкової освіти. Державні субсидії

не покривали всіх витрат. За умов постійного дефіциту коштів містам було важко організовувати належне фінансування шкіл.

До шкільної сітки входили всі училища, які перебували у відомстві Міністерства народної освіти, а також, правильно організовані та з безкоштовним навчанням, інших урядових установ. Крім цього, сюди зараховувалися приватні навчальні заклади з безкоштовною освітою, однак за умови зобов'язання міського управління відкрити відповідну кількість власних комплектів у своїх школах, якщо вказані приватні школи будуть закриті [15, арк. 48-зв].

Міністерство народної освіти запропонувало містам визначити їхні можливості щодо організації освітньої системи. У цьому їм мали сприяти директори народних училищ. Проте органи міського громадського управління часто були обмежені у своїх діях. Зокрема, до такого рішення прийшла Луцька міська дума [15, арк. 14]. Після рішення Міністерства народної освіти про реорганізацію нижчих навчальних закладів наприкінці червня 1912 р. попечитель Київського навчального округу прийняв постанову, відповідно до якої у 1914 р. всі двокласні та чотирикласні школи в містах Волині та Поділля будуть реорганізовані у вищі початкові училища. При цьому держава їх утримання брала на себе. Щоправда міста були змушені допомагати у цьому, асигнуючи власні кошти. Для рівненського міського управління такі витрати складали майже 4 тис. руб. [16, арк. 1]. Тобто, фінансовий контроль уряду над початковою освітою не означав для міст позбавлення видатків на цю статтю. Як і в попередні роки, у міського самоврядування часто не вистачало грошей на допомогу нижчим школам. Зокрема, вже у квітні 1914 р. управління Хмільника намагалося зняти з себе щорічну субсидію місцевому вищому початковому училищу в розмірі 2 тис. руб. Однак Міністерство народної освіти відхилило відповідне клопотання [17, арк. 177].

Проте муніципальні органи все ж таки намагалися рухатися вперед у справі розвитку освіти. Так, у звіті інспектору народних училищ Волинської

губернії Рівненська міська управа зазначала, що шкільна сітка затверджена думою в лютому 1912 р., а до введення загального безкоштовного навчання місто приступило через півтора роки. На кінець 1914 р. муніципальні органи збудували приміщення з квартирами для вчителів, де розташувалися два міських початкових училища у складі шести комплектів кожне. Учні цих навчальних закладів звільнялися від сплати за навчання [18, арк. 195]. Тобто, міське самоврядування почало вводити загальну початкову освіту в місті, однак Перша світова війна завадила реалізувати ці задуми. Подібною була ситуація із організацією загальної освіти у Луцьку, Дубні, Житомирі. А в лютому 1914 р. Кам'янець-Подільська міська дума отримала кошти від держави на облаштування (840 руб.) та утримання (400 руб.) двох нових шкільних комплектів [19, с. 3]. Такі ж субсидії були призначені управлінням Старокостянтинова, Володимира-Волинського, Летичева, Проскурова, Брацлава та інших міст.

Однак на початку грудня 1914 р. Міністерство народної освіти повідомило органам міського самоврядування про те, що уряд через обставини воєнного часу не зможе видавати містам постійні й одноразові субсидії. Крім цього, зазначалося, що асигнування на потреби початкової освіти з метою введення загального навчання також припиняються [18, арк. 190]. Це означало, що міста мали самостійно вирішувати всі поточні проблеми. За таких умов фінансування початкової освіти ще більше обмежувалося.

Під час Першої світової війни державні субсидії містам на утримання початкових училищ часто затримувалися або взагалі не надходили. Така ситуація склалася у Гайсині, де місцева початкова школа протягом двох років не отримувала допомоги від уряду [20, арк. 16]. Це призводило до того, що органи міського управління були змушені використовувати на освітні потреби виключно власні кошти, яких постійно не вистачало. Зокрема, під час війни міське управління продовжувало сплачувати за навчання найбідніших учнів в училищах. Так, у 1914-15 навчальному році Кам'янець-

Подільська міська дума при технічному училищі ввела стипендію 30 руб. для дітей найбідніших міщан [21, с. 3]. А Луцька міська дума у грудні 1916 р. асигнувала 200 руб. на утворення чотирьох стипендій по 50 руб. для найбідніших дітей георгіївських кавалерів, які були корінними жителями міста. Дві з них вводилися у вищому міському начальному училищі для хлопців, і дві для дівчат. Стипендії призначалися педагогічною радою училища при погодженні з міською управою [22, арк. 40]. Наслідком було значне погіршення фінансування училищ та відповідно зниження рівня їх благоустрою.

Таким чином, ініціатива уряду щодо відкриття нових навчальних закладів була поштовхом для розвитку початкової освіти у містах Волині та Поділля. За сприяння міського самоврядування тут заснували велику кількість початкових училищ, що збільшувало можливість для навчання всіх дітей шкільного віку. У містах Волинської губернії у 1912 р. було 29 двокласних та 14 однокласних училищ, тоді як десятиліттям раніше їх кількість дорівнювала відповідно 15 та 7 [23, с. 90 – 91; 24, с. 197-зв – 198]. Тобто, за десять років перелік початкових шкіл у містах Волині збільшився вдвічі. У міських населених пунктах на Поділлі муніципальні органи також намагалися активно сприяти розвитку початкової освіти. На 1910 р. тут існувало 19 двокласних та 29 однокласних училищ, в яких навчалося 7895 дітей [8, с. 414 – 415]. Однак цей поступ тривав недовго, оскільки незабаром почалася Перша світова війна, і всі фінансові та організаційні зусилля держави були спрямовані на армію. Самотужки міста були не в змозі належним чином утримувати школи.

Джерела та література

1. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Семенов Д. – СПб : Электротипография Н. Я. Стойковой, 1901. – 388 с.
2. Савчук П. О. Проблеми розвитку освіти на Волині початку XX ст. (на прикладі діяльності Дубенського міського спрощеного громадського

управління) / Савчук П. О. // Житомиру – 1120 (884 – 2004) / [гол. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир : Косенко, 2004. – С. 302 – 306. – (Науковий збірник “Велика Волинь” : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині ; вип. 31).

3. Сесак І. Гімназії м. Кам’янця-Подільського на початку ХХ ст. / Сесак І. // Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків : історія і сучасність : збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції “Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків” (16 – 17 травня 2003 р.). – Кам’янець-Подільський : КПДУ, інформаційно-видавничий відділ. – 2004. – С. 93 – 95.

4. Вітренко В. З історії створення новоградволинської гімназії / Вітренко В. // Житомиру – 1120 (884 – 2004) / [гол. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир : Косенко, 2004. – С. 268 – 269. – (Науковий збірник “Велика Волинь” : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині ; вип. 31).

5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 442, оп. 657, спр. 7.

6. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 665, спр. 310.

7. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 666, спр. 140.

8. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1911. – 577 с.

9. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 664, спр. 370.

10. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 658, спр. 149.

11. Вольнь. – 1901. – 26 янв.

12. Вольнь. – 1901. – 12 июля.

13. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 664, спр. 439.

14. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 662, спр. 444.

15. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 821.

16. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 667, спр. 67.

17. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 666, спр. 67.
18. Державний архів Рівненської області, ф. 165, оп. 1, спр. 24.
19. Подолянин. – 1914. – 5 фев.
20. Державний архів Хмельницької області, ф. 409, оп. 1, спр. 406.
21. Юго-Западный край. – 1915. – 6 мар.
22. ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1584.
23. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 548 с., с ил.
24. Обзор Волынской губернии за 1902 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1903. – 78 с.